

VILNIAUS SIMPOZIUMAS – ŠIUOLAIKINIO SOVIETOLOGO SALONAS

Apie penktąjį vėlyvojo sovietmečio ir posovietinio laikotarpio klausimams skirtą Vilniaus simpoziumą

2014 m. gruodžio 4–5 d. Vilniuje, Lietuvos istorijos institute ir Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute, vyko tarptautinis penktasis Vilniaus simpoziumas vėlyvojo sovietmečio ir posovietmečio klausimams aptarti. Šių metų simpoziumo tema buvo skirta normalumo ir revoliucinės kultūros paieškoms bei transformacijoms visoje sovietų imperijos periferijoje (angl. *Achieving the Normalcy, Pursuing the Revolutionary Culture: Transition in the Soviet Periphery*).

Simpoziumo ištikimybė vėlyvajam sovietmečiui kelia susižavėjimą, o nenutrūkstamai penkerius metus vykstantis renginys jau pretenduoja į tam tikros tradicijos statusą, todėl tikrai yra vertas gilesnio žvilgsnio. Penktasis simpoziumas, nenustojantis krapštyti paskutinio sovietinės visuomenės laikotarpio, rodo, kad šis laikotarpis galiausiai įsitvirtino kaip aktualus ir mokslininko atidau, neretai ir išmoningo žvilgsnio reikalaujantis istorijos epizodas. Šiame simpoziume tyrinėtojų naudojamos priemonės ir metodologijos leidžia nutolti nuo totalitaristinės paradigmos ir procesus analizuoti įtraukiant įvairius kintamuosius, į laikotarpį žvelgti konceptualiau, atsisakant dichotomijomis besiremiančių vaizdinių. Simpoziumo paskyrimas visai sovietinei periferijai, o laikiškumo prasme vėlyvojo sovietmečio „sujungimas“ su dabartimi tyrėjams padeda ištrūkti iš komforto zonos ir nustebinti klausytojus naujomis temomis ir įžvalgomis. Ne viename pranešime

buvo galima išgirsti, kaip vėlyvojo sovietmečio kultūriniai, socialiniai ir kasdienybės konstruktai sušmėkščioja ir posovietinėse erdvėse, o tai aktualu ne vien istorikų profesijos atstovams.

Vis dėlto galime įžvelgti ir keletą bendresnių nukrypimų nuo šiam simpoziumui iškeltų orientyrų. Kai kurių pranešimų chronologinės ribos niekaip netilpo į vėlyvojo sovietmečio sąvoką¹, nes tuose pranešimuose buvo kalbama apie vėlyvąjį stalinizmą. Be to, susidarė įspūdis, kad pranešimai į sesijas suskirstyti ne itin organiškai, o tik „iš bėdos“ tam tikrus pranešimus priskiriant konkrečioms potemėms.

Revoliucinė „pažanga“ ir nacionalizmo paieškos

Pirmosios sesijos pavadinimui labiausiai pritrūko aiškumo („Revoliucinis ‘progresas’ sovietų periferijoje“). Šios sesijos pranešimus iš esmės siejo santykio su nacionalizmu ir tautiškumu paieškos ankstyvuoju sovietmečiu. Lieka neaišku, ar organizatoriams nacionalizmo raiškos šiuo laikotarpiu simbolizavo socializmo „anti-progresą“, ar unikalų, *revoliucinį* „atsilaikymą“

¹ Vėlyvojo sovietmečio chronologinės ribos istoriniame diskurse tebėra diskusijų objektas, tačiau vėlyvasis sovietmetis tikrai neprasisėda iki Josifo Stalino mirties arba net dešimtmetį po jos. Plačiau apie vėlyvojo sovietmečio apibrėžimo problematiką žr. Vilius Ivanauskas, „Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, Nr. 1, p. 97–112.

prieš sistemą ir naujų produktų sukūrimą. Vladas Sirutavičius savo pranešime pristatė komunistinio nacionalizmo ir etniškumo komunizme vėlyvojo stalinizmo laikotarpiu, jų išraiškų Vidurio ir Rytų Europos politinėje erdvėje tyrimus. Nacionalizmo galimybes komunizme autorius dekonstravo pasitelkdamas politinio elito veikėjus (Antanas Sniečkus, Juozas Grigalavičius, Juozas Baltušis ir kt.), jų asmeninius ypatumus ir jų vykdomą politiką Lietuvos / tautos atžvilgiu. Autorius bando iš naujo pažvelgti į ankstyvąjį sovietmetį ir jo veikėjus, išstrūkti ir totalitaristinio naratyvo, kuris suponuoja, jog visi politiniai veikėjai buvo visiškai pavaldūs centrui. Tokie akademiniai siekliai yra sveikintini, tačiau ar bėgant nuo vilko nerizikuojama užsokti ant meškos? Platesnei visuomenės daliai tokie analitiniai svarstymai galėtų sudaryti įspūdį, kad siekiama reabilituoti tam tikras asmenybes, dėl to tema reikalauja išskirtinio preciziškumo.

Felixas Ackermannas nacionalizmo apraiškų paieškas perkėlė į kultūrinę sferą ir analizavo pirmąją Lietuvos sovietinių architektų kartą bei jų indėlį į Vilniaus miesto architektūros pokyčius. Pranešėjas išsikėlė tikslą įrodyti, kad sovietiniai architektai patys save mitologizuoja – kuria tam tikrą naratyvą apie savo darbus, kurį ilgainiui perima meno, architektūros istorikai. Toks santykis, anot Ackermanno, sukelia tam tikrų problemų: parodas ruošiantys šiuolaikiniai meno kuratoriai atsiriboja nuo biografinių autorių kontekstų, jų santykio su sovietizacija ir reprezentuoja tik architektų darbus. Tyrėjas konstatuoja, kad ankstyvoji architektų karta neatmetė nacionalizmo idėjų, atklydusių iš tarpukario, todėl matyti, kad pranešime stengtasi atsiriboti nuo architektūros kūriniių vertinimo ir tarsi pro dinamišią stiklą siekia pažiūrėti į autoriaus, kaip sovietinio laikotarpio kūrėjo, reprezentacijas ir interpretacijas.

Istoriko Sauliaus Grybkausko pranešimas klausytojus iš tiesų nukėlė į vėlyvąjį sovietmetį, tačiau ir čia jiems naratyvas buvo kuriamas pasitelkiant prieigą per asmenybę – Latvijos komunistų partijos antrąjį sekretorių. Analizuodamas jo (ne)tipiškumą, išryškėjusius priimant tam tikrus politinius, kultūrinius, socialinius sprendimus, pranešėjas siekė parodyti, kokią galią turi aukštą politinį postą šalyje užimančio „vedlio“ asmeninės preferencijos, laviravimas, nurodymų iš viršaus interpretavimas, nacionalinės kultūros suvokimas. Tiesa, Grybkauskas pabrėžė, kad toks veikėjas sovietmečio politiniame lauke yra netipinis reiškiny. Tačiau šis pranešimas neatsakė į klausimą, ką Latvijos antrojo sekretoriaus asmenybės analizė pasako naujo apie sovietmetį, politinę santvarką, politinį elitą.

Istoriko Viliaus Ivanausko pranešimas turėjo būti skaitomas ketvirtojoje sesijoje, tačiau jai subyrėjus, tematiškai šis pranešimas kuo puikiausiai būtų tikęs ir pirmojoje. Vienas pagrindinių simpoziumo organizatorių skaitė pranešimą, kaip etnis partikuliarizmas buvo įtrauktas į sovietinę sistemą, ir analizavo universalizmo kelią sovietinėje periferijoje per rašytojų kūrybos kelią ir biografijas. Ivanauskas tvirtino, jog pliuralizmas atėjo per universalizmą: „Universalizmas yra integracijos įrankis, jis duoda legitimumą nacionalinėms kultūroms.“ Istorikas teigė, kad oficialiu lygmeniu egzistavo griežtai atskiros universalistų ir etniniais interesais besiremiančios grupės, tačiau giliau pažvelgus viskas buvo perdėm susipynę ir darė įtaką vieni kitiems. Pranešėjas pažymėjo ir ambivalentišką valdžios laikyseną šiais klausimais, neretai ir įtaką, tendencijų diktatą, kuriuo rašytojai naudojosi.

Verta pasakyti, kad šie du istorikai savo rekonstrukcijas vykdė analizuodami ne institucijas arba struktūras, o individų idėjų, pasaulėžiūrų sklaidą ir jų konfrontacijas / susigyvenimus

su režimu, taip prabildami ir apie esmines šių veikėjų politinės, kultūrinės veiklos problemas. Vertinant sovietmečio laikotarpį ir rekonstruojant jų atstovaujамų institucijų vaizdinius, toks išėities taškas leidžia ištrūkti iš binarinio kolarantas / rezistentas perskyrimo.

Sovietinė visuomenė: įvairovės atradimai

Antroji ir trečioji sesijos buvo skirtos sovietmečio visuomenei. Tai rodo, jog revizionistinės ir postrevizionistinės paradigmos bruožų istorikų tyrimuose vis daugėja ir į sovietmetį pradedama žiūrėti problemiščiau, pripažįstant sovietinės visuomenės kompleksiskumą, įvairialypiškumą, o tai skatina ieškoti ir naujų metodologinių sprendimų. Olena Babkina iš Sankt Peterburgo Europos universiteto atskleidė, kaip laikraštyje *Literaturnaja gazeta* išryškėja vienos iš inteligentijos grupių – mokslininkų – sukurti neformalus tinklai, kuriems susidaryti padėjo suteiktos ekonominės ir socialinės privilegijos. Vis dėlto toks tyrimas prašosi būti perkeltas į platesnį sovietinės inteligentijos tyrimų lauką, nes lieka neaišku, ar tokia mokslininkų padėtis buvo būdinga tik šiame leidinyje besireiškusiems mokslininkams.

Vieną stipriausių pranešimų sovietmečio visuomenės tematika parengė Katarzyna Korzeniewska. Mokslininkė nagrinėjo religijos problemą ano meto visuomenėje. Ji kėlė klausimą, ar sovietmečiu galėjo egzistuoti ateistas ir / ar katalikas, ir aiškinosi „netikinčiojo“ atsiradimo galimybes. Pranešėja daug dėmesio skyrė „netikinčiojo“ įsitikinimų genezei. Ji priėjo prie išvados, kad „netikėjimas“, už kurio neslypi jokie įsitikinimai ar pasaulėžiūriniai sprendimai, iš esmės sovietmečio visuomenėje buvo neįmanomas, nes komunistinės ideologijos veikimo mechanizmas, *tikėjimas* į komunistinę sistemą nepaliko vietos abejingumui ar atsiribojimui nuo tikėjimui būdingų išgyveni-

mų. Dar įdomesnė išvada, kad visuomenės modernizacija ateina iš sekuliarios visuomenės, todėl šis modernizacijos kelias sovietmečio visuomenei buvo neįmanomas. Išskeldama tokias provokatyvias įžvalgas, kurios reikalauja sociologinio įdirbio, pranešėja įtraukė klausytoją ir privertė pripažinti, kad tokia prieiga atskleidžia labai daug apie žmogaus ir sovietinio režimo santykį ne tik religijos ar ideologijos tema, bet ir rodo bendras *homo sovieticus* mentaliteto slinktis.

Kultūrologė Violeta Davoliūtė analizavo specifinį kultūrinės reprezentacijos modelį, kurį pati įvardijo kaip „autochtonijos diskursą“. Suklestėjęs septintojo dešimtmečio viduryje, jis tapo pagrindu formuojant nacionalinį identitetą dar iki devintojo dešimtmečio pabaigos judėjimų. Taigi pranešėja teigė, kad lietuvių identitetas formuojasi per santykį su žeme: žemė tampa pagrindiniu komunikacijos kanalu tarp praeities ir dabarties, arba nostalgijos, trauminės patirties, terapijos šaltiniu ar reprezentantu. Davoliūtė nagrinėja autochtoniškumo apraiškas ir jo estetizavimą įvairiomis meno formomis vėlyvuju sovietmečiu (kinas, literatūra, fotografija ir kt.). Ji teigė, kad tokia išraiška – tai tam tikra gedulo forma, skirta XX a. katastrofai išgyventi. Šis pranešimas puikiai atliepia visą simpoziumo sumanymą – kalbėta apie vėlyvąjį sovietmetį, jo apraiškas posovietinėje erdvėje, normalumo siekiamybę kasdienybėje, svarstyta, ar toks dorojimosi su traumine patirtimi mechanizmas yra būdingas tik Lietuvai, ar toks gedėjimas tipiškas visai posovietinei erdvei.

Sovietmečio visuomenės tyrinėjimų tematiką užbaigė Patrykas Wasiakas iš Vroclavo universiteto. Jis pasakojo, kaip devintajame dešimtmetyje užsienio prekės ženklai, jų produkcija skynėsi kelią iš Vakarų į vis dar socialistinę Lenkiją ir kokią įtaką tai padarė vietinei kultūrai, ekonomikai, socialinei elgsenai. Vis

dėlto, nors pranešimas ir buvo įdomus savo turiniu ir vizualios medžiagos gausa, jam pritrūko aštresnių įžvalgų, konfliktinių situacijų dekonstravimo. Kaip sakė Ivanauskas, valdžia socialistinėje Lenkijoje leido rasti prekės ženklams ir kartu užsiėmė nežabota propaganda, demonizuodama tokią vartotojišką kultūrą.

Šiose sesijose vertingiausia buvo sovietmečio visuomenės pjūvių įvairovė. Vis dėlto, nors visi pranešėjai kalbėjo apie tam tikrus visuomenės aspektus, vaisingai diskutuoti kilti trukdė per daug skirtingi tyrimų objektai ir prielaidos, todėl pasiklausinėjimas tapo simpoziumo „diskusijos“ forma.

Tarp normalumo ir krizės: alternatyvi sovietmečio istorija

Antroji simpoziumo diena prasidėjo jungtiniu dviem konferencijoms skirtu pranešimu. Vilniaus simpoziumas ir Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute gruodžio 5–6 d. vykusio tarptautinė konferencija, skirta neformalių ir slaptų socialinių tinklų komunizmo sistemoje analizei (angl. *Disclosing Invisible Society: Informal and Concealed Social Networks Under Communism*), leido paklausti vieno garsiausių tinklaveikos teoretikų, sociologo iš Pietų Floridos universiteto Johno Skvoretzo pranešimo apie tinklaveikos metodo taikymą totalitarinei visuomenei. Mokslininkas parodė gausybę diagramų, pateikė sociologinių terminų, formulių, kurios kai kuriuos istorikus galėjo išmušti iš vėžių, tačiau jo atveriamas tarpdiscipliniškumo klodas dar kartą įrodo, kad sudėtingi socialiniai, politiniai, kultūriniai procesai gali būti dekonstruoti tik išlipus iš vienos disciplinos metodologinių rėmų ir pažvelgiant į objektą kur kas plačiau. Šis pranešimas tapo puikiu įvadu į simpoziumo penktąją sesiją, skirtą „Normalumo ir krizės“ Sovietų Sąjungoje problematikai. Jau pats sesijos pavadinimas suponavo, kad čia bus skaitomi marginaliausi

pranešimai, kurie reikalauja kompleksiškesnės prieigos.

Istorikas Tomas Vaiseta pristatė iki šiol Lietuvoje plačiau netirtą sovietinės psichiatrijos fenomeną. Autorius pasirinko institucinę prieigą ir šiam fenomenui nagrinėti ėmėsi Vilniaus psichiatriinės ligoninės istorijos. Pranešėjas atliko tris pjūvius, kurie, anot jo, apibrėžia Lietuvos psichiatriją vėlyvuju sovietmečiu: institucionalizacija, modernizacija, paralelizacija. Kiekvienu pjūviu atveriamas sovietinės psichiatrijos bruožas kartu nukreipė žvilgsnį į bendresnes sovietinės sistemos ir visuomenės problemas ir specifiką. Vaiseta parodė, kaip psichiatrija vėlyvuju sovietmečiu įgavo „paramedicininių“ funkcijų, t. y. nutolo nuo tikrosios savo paskirties. Istorikas konstavo, kad šis nukrypimas nuo savo pirminių funkcijų yra vėlyvajam sovietmečiui būdingas bruožas.

Lina Kaminskaitė-Jančorienė klausytojus nukėlė į septintąjį dešimtmetį, kuris pasižymėjo nuolatinėmis ideologinėmis bei estetinėmis konfrontacijomis, transformacijomis kino kūrėjų pasaulyje. Kita istorikė, Irina Sklokina, pristatė šiuolaikinių politinių įvykių Ukrainos kontekste įdomų ir įžvalgų pranešimą apie turizmo kelius rytų Ukrainoje ir atminties vietas Donbaso regione. Ji nagrinėjo vartotojiškos kultūros augimo ir komercializacijos koreliacijas su šia ūkio šaka. Sklokina daugiausia dėmesio skyrė identiteto, nacionalinio ir regioninio identiteto konstrukcijų paieškoms per turistines praktikas.

Simpoziumo vyšnaite galėtume pavadinti istoriko Davido Beecherio iš Kalifornijos universiteto (Berklis) pranešimą, kuris patraukia savo conceptualumu: „Trečiasis pasaulis trečiosiomis kalbomis“. Tyrimo erdvė – Tartu universitetas, tyrimo dalyviai – Jurijus Lotmanas ir Paulas Ariste'as, universiteto inteligentijos simboliai – pirmasis atstovauja kosmopolitizmo paradigmai, antrasis – nacionalizmo. Abu

mokslininkai buvo garsūs literatūrologai, kultūros veikėjai, todėl Beecherio trečiosios kalbos metafora įgauna realias apraiškas. Mokslininkas iškelia hipotezę, kad būtent trečioji užsienio kalba (ne estų ir ne rusų) tapo langu į trečiąjį pasaulį – laisvės pasaulį, ir sujungė dvi kalbas / kultūras – rusų ir estų. Tartu universitete ypač populiarūs buvo įvairių užsienio kalbų kursai, kur telkdavosi didžioji dalis akademinės bendruomenės. Būtent aptartos asmenybės užsiimdavo *trečiojo pasaulio per trečiąją kalbą* puoselėjimu ir galiausiai tapo jos simboliais. Pranešimo stiprybė buvo kompleksiškas, atsigręžimas į semiotiką ir sociolingvistinius aspektus, o pasirinkta metafora apėmė labai daug realybės apraiškų.

Baigiamosios pastabos

Kiekvienas istorikas, prieš imdamasis tyrimo, neišvengiamai turi atsakyti į esminius klausimus: kam to reikia? ką naujo mums tai pasakys apie istoriją ir jos procesus, apie visuomenę ir galų gale – apie žmogų? ar pasirinkta tema pasieks ne tik siaurą „savų“ ratą, bet ir plačiąją Lietuvos ar net pasaulio visuomenę?

Vilniaus simpoziumas vėlyvajam sovietmečiui ir posovietmečiui nagrinėti vyksta penktus metus iš eilės, tyrinėtojai susirenka pasidalyti savo atradimais ir pasiekimais, susijusiais su šiuo istoriniu laikotarpiu. Tačiau klausantis visų pranešimų, kurie gali žavėti savo įžvalgų gudrumu, gebėjimu apmąstyti sovietinės realybės reiškinius ir procesus ar žmonių gyvenimus, neapleidžia klausimas, kam viso to reikia, juolab jei simpoziumo dalyviai ir klausytojai yra tie patys pranešėjai? Vis dėlto galima teigti, kad sovietologinių istorinių tyrinėjimų reikalingumo rodiklis nebūtinai turi būti tik jų reali nauda čia ir dabar. Galėtume manyti, jog tokio simpoziumo funkcija yra padėti patiems tyrėjams pažvelgti į galimas tyrimų perspektyvas, istorinių prieigų alternatyvas, netikėtus objektus. Norisi tikėti, kad tokie susibūrimai patiems sovietologams pasėja bent krislelį abejonės ar priverčia iškelti klausimus sau, kurie yra kiekvieno kokybiško, aktualaus ir fundamentalaus istorinio tyrinėjimo pagrindas. Anksčiau ar vėliau dalis tokių atradimų pasiekia ir didesnę žmonių ratą, taip patvirtindami ir įtvirtindami savo vertę.

Rūta Grišinaite